

Микола СТЕПАНЕНКО
(Сан-Хосе, Каліфорнія, США)

ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ВОЛОДИМИР ГНАТЮК І ФІЛАРЕТ КОЛЕССА -
РЯТІВНИКИ ПРЕЦІННОГО СКАРБУ МИНУЛИХ ВІКІВ:
УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

Початок другого десятиліття після смерти геніального “Апостола правди і науки”, що провів безсмертя “нашої пісні і нашої думи”, зокрема ж 1871-й рік, обдарував українську культуру трьома високо талановитими й невтомними творчими працівниками на ниві нашої етнографії і фольклористики.

Цього, 1991-го, року відзначаємо 120-тиріччя від народження поетеси світової слави й тонкого знавця та цінителя й збирача української народної, зокрема пісенної, творчості - Лесі Українки (25 лютого), а також визначного етнографа, довголітнього секретаря Наукового Товариства імені Тараса Шевченка й спочатку секретаря, а потім голови Етнографічної Комісії НТШ - Володимира Гнатюка (21 квітня) й, нарешті, видатного фольклориста, музикознавця, композитора і літературознавця - Філарета Колесси (17 липня).

Судилося їм не тільки жити й творити в ту саму епоху й послідовно йти Шевченковим шляхом, але, крім інших зацікавлень і занять, також і самовідречно співпрацювати в царині нашої, тоді ще молоді, етнографії й фольклористики, що тільки із створенням спочатку Харківського (1805 р.), а потім Київського (1834 р.) університетів та із формуванням при них перших осередків етнографічної науки, - щойно наприкінці 50-х років ХІХ століття, - стали окремими науковими предметами й складовими частинами загального українознавства¹.

Незважаючи на драконівські й народобивчі закони та розпорядження російського царизму стосовно української мови й культури, зокрема ж незважаючи на лихої слави Валуєвський циркуляр (1863 р.) і на Емський указ Олександра Другого (30 травня 1876 р.), наші письменники останньої третини ХІХ століття (Марко Вовчок, Яків Головацький, Іван Манжура, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Рудченко, Степан Руданський, Павло Грабовський, Юрій Федькович та інші), наші науковці й публіцисти (Михайло Драгоманів, Михайло Павлик, Федір Вовк, Володимир Антонович, Павло Чубинський), а також композитори й музикознавці (Микола Лисенко, Климент Квітка) зробили величезний вклад у справу розвитку української етнографії й фольклористики. А на тлі цих справді епохальних звершень окремо вирізняються, як гірські верховини, титанічні зусилля й науково-дослідницькі нагромадження українського “розуму й серця” - Івана Франка і світової слави вченого з енциклопедичною науковою ерудицією й діапазоном - Володимира Гнатюка.

Піонерську й непроминальну роль Івана Франка в історії української

етнографії й фольклористики окреслимо тільки загальною згадкою про те, що він зібрав і науково опрацював велику кількість апокрифічних оповідань, легенд, приповідок і народних казок та пісень, створивши оригінальну класифікацію зібраних матеріалів і подавши до них об'ємисті коментарі. Високо оцінив значення науково-дослідних праць Івана Франка в ділянці нашої етнографії й фольклористики Харківський Університет, що з нагоди поетового п'ятдесятиліття у 1906 році присвоїв йому звання почесного доктора. А Російська Академія Наук, що правда, посмертно, преміювала його капітальний том "Студій над українськими піснями".

Про Володимира Гнатюка скажемо ось цими словами кандидата філологічних наук М.Т.Яценка, упорядника "Вибраних статтів про народну творчість" ("Наукова думка", Київ, 1966) і автора передмови та докладних приміток:

"Невтомний збирач і публікатор народної творчості, що намагається охопити увесь український етнографічний простір, вдумливий і глибокий теоретик в галузі фольклористики та етнографії, організатор наукової фольклористичної роботи, передовий громадський діяч і талановитий публіцист, відомий славіст, дослідник української літератури, мовознавець і перекладач, блискучий журналіст,... Член-кореспондент Петербурзької Академії наук, член слов'янських та інших європейських наукових товариств, академік АН УРСР..."².

А про обох згадаємо, що ще в 1895 році Іван Франко і Володимир Гнатюк уклали й поширили вичерпну й науково обґрунтовану "Програму до збирання відомостей про укр.-руський край і нарід", що її в 1912 році з деякими додатками було передруковано в брошурі, виданій у Варшаві, під назвою "Збирайте етнографічні матеріали!".

*   *

*

Леся Українка геніально продовжила в усіх доступних їй напрямках і виявах літературно-мистецькі подвиги Тараса Шевченка й Івана Франка. Під час перших відвідин Львова напровесні 1891 року Леся Українка ближче познайомилася з Великим Каменярем і з його найближчими друзями та співробітниками: Михайлом Павликом, Володимиром Гнатюком і Наталею Кобринською. У травні того таки року Іван Франко був уже гостем (разом з дружиною і трьома синами) родинного дому Косачів у Колодяжному. Відтоді щоразу більше й більше розгорталася й міцніла їхня щира і взаємна приязнь та творча співпраця, зокрема ж і в журналах, що їх видавав або редагував Іван Франко. Привітана уже після появи першої збірки поезій як "чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну"³, (Леся Українка все життя залишилася вірною приятелькою Великого

Каменяра, вдумливою і пильною ученицею, ідейною послідовницею, надійною співробітницею і молодшим другом по перу. Навіть і в царині записування, опрацювання й збереження скарбів народної творчості Леся Українка "повторила" свого великого учителя, бо влітку 1908 року надіслала для видрукування в журналі "Рідний край" відозву й поради під назвою "До уваги прихильників української музики" з проханням допомогти Опанасові Сластьонові (1855-1933) й Філаретові Колесці при записуванні мелодій дум та історичних пісень від кобзарів (бандуристів)"⁴.

Співпраця Лесі Українки з Володимиром Гнатюком затіснилася спочатку, мабуть, на видавничому полі. В 1899 році "українсько-руська видавнича спілка", організатором і редактором якої був Володимир Гнатюк, мала видрукувати другу збірку поезій Лесі Українки "Думи і мрії". В книзі Ольги Косач-Кривинюк "Леся Українка. Хронологія життя і творчості," УВАН, Нью-Йорк, 1970, надруковано листи до Володимира Гнатюка у цій та в інших справах.

Листи Лесі Українки до Володимира Гнатюка з 29 липня і 27 серпня 1899 року, вислані з міста Гадячого на Полтавщині, де мешкала її мати Олена Пчілка, що наїжджала до Полтави для видання й редагування "Рідного краю", ці два листи стосуються коректи другої книжки поезій "Думи і мрії". Леся висловила своє загальне вдоволення друком і побажання "хоч скільки примірників видрукувати на тоншому" папері⁵. При цій нагоді вона також запитала, чи видавництво одержало її переклади творів Гайне. В пізніших листах до Володимира Гнатюка (з 30 січня 1900 р., 18 травня того таки року й з 4 листопада 1902 року) повторюються запити в попередніх справах і наголошується "право останньої коректи", що його хотіла б мати Леся Українка "завжди за собою" і що це "незаперечна умова видавання" її праць "чи по сей, чи по той бік кордону"⁶.

Щойно 1908 рік започаткував новий аспект співпраці Лесі Українки і Володимира Гнатюка - в ділянці української фольклористики.

Відомо, що ще наприкінці 90-х років Леся Українка сама, а потім спільно з Миколою Лисенком і Климентом Квіткою, "записувала мелодії українських народних пісень на Волині"⁷.

Як подає Климент Квітка (1880-1953), визнаний музикознавець і чоловік Лесі Українки, "народні мелодії, які Леся Українка засвоїла не за друкованими виданнями, а безпосередньо з співу", були пізніше надруковані в таких виданнях:

1. К.Квітка. Збірник українських пісень з нотами. Гармонізація Б.Яновського. Київ, 1902; (10 пісень);
2. Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини і Звягельщини на Волині. Зібрала Л.Косач. Голос записав К.Квітка. Київ, 1903 р.;
3. Збірка народних пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого віку в школах народних. Упорядив М.Лисенко. Київ, 1908 р.;
4. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки списав і упорядив Климент

Квітка. Частина I-ша. Київ, 1917 р. і

5. Під цією таки назвою - частина 2-га. Київ, 1918 р.; разом в обох частинах 225 мелодій;

6. Збірник музею діячів науки та мистецтва на Україні. Київ, 1930 р.⁸

* *
*

Початок ХХ століття в історії української культури позначився приєднанням до славетної літературно-мистецької традиції двох геніальних світочів - Тараса Шевченка й Івана Франка, цих найхарактерніших представників української духовності, людинознавців і народоловів, великих цінителів народнопоетичної творчості, музики й найрізноманітніших виявів високо обдарованої Богом української душі, які здобули вже собі признання і світову славу, - приєднанням до вікопомного подвигу Тараса Шевченка й Івана Франка також Лесі Українки, гідного продовжувача їхньої культурно-історичної місії.

Взимку 1908 року Леся Українка разом із своїм мужем, видатним знавцем і дослідником скарбів української музики, - Климентом Квіткою передумала, опрацювала, уфундувала й започаткувала сміливу програму "етнографічної експедиції в Полтавщину для описування мелодій українських народних дум при допомозі фонографа, з власних засобів оплатила кошти цієї експедиції та придбала нові дуже цінні матеріали для видання дум з мелодіями"⁹.

Климент Квітка повідомив про цей почин Етнографічну комісію Наукового Товариства імени Шевченка і, скориставшись із приязних відносин з її довголітнім секретарем і організатором науково-дослідної й видавничої праці Володимиром Гнатюком, попросив підшукати такого етнографо-музикознавця, який погодився б поїхати на Полтавщину, щоб записати на воскових валочках фонографа слова й мелодії українських історичних пісень і дум.

Володимир Гнатюк, що перед тим, у 1904-06 роках, випрацював і здійснював план всебічного етнографічного дослідження Західньо-українських теренів та підшукав і вишколив десятки записувачів народної творчості, високо оцінив і радо підтримав цю вельми цінну програму й розпочав переговори з найбільш компетентним музикознавцем Філаретом Колессою. Організація експедиції улегшувалася тим, що більшість видатків була б оплачена з субсидії Лесі Українки в сумі 565 австрійських корон, щедро виділених із скромних матеріальних засобів родини Квіток. Вартий окремої згадки і підкреслення той факт, що ім'я Лесі Українки як субсидіятора експедиції на підставі її бажання не було згадуване протягом довшого часу.

Здається, що Філарет Колесса поважно роздумував над пропозицією Володимира Гнатюка й не поспішав зголосити свою остаточну згоду. І тоді

Климент Квітка, мабуть, за порадою Володимира Гнатюка, листом з 16-го травня 1908 року до Філарета Колесси так сформулював свою конкретну пропозицію і переконував її прийняти:

“...Хоча д.Гнатюк писав мені, що Ви б не поїхали на Російську Україну, я роблю отсю пробу таки впрохати Вас приїхати. Я, розуміється, не буду трактувати про колосальну вагу сього діла, про моральні обов’язки перед своїм народом і таке інше, але хочу ще раз засвідчити, що я зробив всі можливі заходи в сій справі і другого чоловіка, який міг би записати мелодії кобзарських дум, не знайшов. Отже, сі мелодії будуть записані або Вами, або ніким. До того мушу додати, що добродій, який дав субсидію, не ставить діла так, щоб та субсидія була вичерпуючою, і, довідавшись від мене, що в екскурсію могла б поїхати тільки людина педагогічної професії, яка має короткі вакації, заявив, що буде дуже втішений, коли під час тих вакацій вдасться записати хоч би репертуар одного кобзаря Мих.Кравченка і тії думи, які може репродукувати їх знавець, вчитель Миргородської школи промислового хисту Сластьон. Отже, Вам би треба було сього року поїхати тільки до Миргорода, Полтавської губернії, куди їдеться весь час залізницею¹⁰.

Після цього листа Філарет Колесса прийняв пропозицію Климента Квітки й розпочав інтенсивне листування з ним, з Лесею Українкою і з великим любителем народної пісні й музики, знавцем кобзарства і приятелем полтавських бандуристів і лірників, талановитим митцем - ілюстратором Шевченкових “Гайдамаків”, Опанасом Сластьоном, статті якого про кобзарів були вже друковані спочатку в “Киевской старине” (1902 р.), а потім, після успішної праці експедиції, в журналі Олени Пчілки “Рідний край” (“Мелодії українських дум і їх записування”, 1909; “Записування дум на фонографі”, 1910; “Кобзарі”, 1910).

Субсидіатор - Леся Українка - і його “посередник” - Климент Квітка - дуже турбувалися тим, щоб праця експедиції, часово обмежена до одних літніх вакацій, не поширювалася на записування іншого репертуару (лірницькі псалми, козачки і т.п.), а була зосереджена тільки на записуванні найбільшого числа історичних пісень і дум навіть одного кобзаря - Михайла Кравченка з уваги на небезпеку втратити їхні мелодії назавжди. Леся Українка також настирливо підкреслювала потребу негайного опублікування записів бодай найдешевшим способом і найменшим накладом. На цій підставі Климент Квітка в листі до Філарета Колесси з 25 червня 1908 року подав таку стислу мету експедиції:

“Особа, що дає субсидію на екскурсію, строго обмежує мету сеї субсидії записування історичних кобзарських дум і старинних пісень, отже, все інше, про що говориться в листі Етнограф.комісії т-ва ім.Шевченка до мене - репертуар лірників, а також псалми, козачки і т.п., сюди не входить...

Субсидіатор просив би уложити на місці план роботи так, щоб записати якомога більше іменно історичних кобзарських дум і пісень і щоб записування всяких інших мелодій не одбирало часу і коштів від екскурсії зі згаданою стислою метою...

Мій субсидіатор, стискуючи мету екскурсії, виходить з того, що псалми, особливо лірницькі, і козачки ще довго житимуть у народі і їх ще довго можна буде описувати, а історичні думки гинуть з кожним роком...

Субсидіатор бажає, щоб записи були виготовлені до опублікування негайно і видані хоч гектографом або дешевою літографією, коли на друкування не вистачить його засобів. Записи мають бути видані не стісняючись малою кількістю їх¹¹.

Експедиція Філарета Колесси була дуже успішною. Її керівник і сумлінний науковець докладно виконував побажання Лесі Українки і зразково здійснив неповторне культурно-історичне завдання. Разом з Опанасом Сластьоном Філарет Колесса записав на фонографі спів не тільки Михайла Кравченка, а ще й трьох інших співців історичних дум, а Леся Українка й Климент Квітка, перебуваючи в Ялті, доповнили збірку Філарета Колесси валочками із співом і грою на бандурі визначного майстра кобзарського мистецтва - Гната Гончаренка, що мешкав поблизу Харкова й приїздив на гостину до сина, залізничника міста Севастопіль.

Висилаючи записи до Етнографічної комісії, Леся Українка з великим задоволенням писала Філаретові Колесси:

“Аж ось нарешті удалося нам з чоловіком спровадити сюди з Севастополя кобзаря Гончаренка, а з Миргорода фонографа Сластьонового, а з Москви та з Києва вальки до фонографа, навчитися орудувати тією недосконалою машиною і таки записати репертуар Гончаренковий... Приємно мені теж, що нам удалося схопити у фонограф акомпанемент бандури до дум і чисто музикальні номери його репертуару... Гончаренко грає ліпше, ніж співає, - в музиці він віртуоз межі простими бандуристами...”¹².

Листи Лесі Українки, датовані осінніми місяцями того таки 1908 року (до Філарета Колесси - з 10 вересня, до Відділу Наукового Товариства імені Шевченка у Львові - з 4 жовтня, до Володимира Гнатюка - з 8 листопада¹³ і до Етнографічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка - з 17 грудня¹⁴), свідчать про ту надзвичайну увагу, яку приділяла невтомна, трудолюбива, жертвна й далекозора “Дочка Прометея” (назва недавно відзначеної діалогії Миколи Олійника) справі негайного рятування, збереження і утривалення для майбутніх поколінь прецінного скарбу минулих віків - українських народних дум.

Наслідком того листування Наукове Товариство імені Шевченка за рекомендацією Етнографічної Комісії, душею й організатором праці якої був Володимир Гнатюк, наслідком самовідречної й кропіткої праці трьох

сьогорічних ювілярів - велетнів української етнографії і фольклористики - і двох їхніх наполегливих і незабутніх співробітників та помічників - Климента Квітки й Опанаса Сластьона, - наслідком величезних творчих зусиль цього фольклористичного "п'ятірного грона" до нетлінної скарбниці української культури під славетною фірмою НТШ було додано два томи "Мелодій українських народних дум": перший у 1910-му і другий у 1913-му роках.

А ще в травні 1909 року, мабуть, уперше на міжнародному науковому форумі, про українські народні думи почули учасники Третього конгресу Інтернаціонального музичного товариства у Відні, на якому Філарет Колесса прочитав великий і вельми змістовний реферат "Про мелодичну і ритмічну побудову українських речитативних співів", ілюструючи його фонографічними записами. Той унікальний на 32 сторінки реферат було надруковано у книзі матеріалів Третього Конгресу, що вийшла у Відні в 1909 році.

Велич матеріального і духовного вкладу Лесі Українки й Климента Квітки у справу рятування того прецінного скарбу можна бодай частково оцінити, упритомнивши той факт, що "Субсидіатор" був людиною незаможною і тяжко хворою, що він відривав пороховані хвилини життя й ті австрійські крони "від щоденних потреб своїх і своєї родини"¹⁵. І відривав без упереджень і без жалю та скнарости:

"Мені особисто не жаль тепер ні часу, ні клопотів, покладених на цю справу;... дедалі більше впевнююся, в нагальності справи рятування дум"¹⁶, - писала вона в листі з 4 грудня 1908 року.

Леся Українка дуже високо оцінила піонерську працю Філарета Колесси. На жаль, їй уже не довелося побачити другого тому "Мелодій українських народних дум", що появився у вересні 1913 року, але після одержання першого тому вона глибоко зворушено дякувала йому листом з 25 травня 1911 року:

"Високоповажаний Добродію!

Дуже дякую Вам від себе і від імени мого чоловіка за надіслану книжку "Дум". Незвичайно втішно було мені бачити сю велику працю викінченою і доведеною до ладу Вашим високоосвіченим старанням. Тепер уже справді можна сказати: "Наша пісня, наша дума не вмре, не загине!" Честь Вам і дяка за Ваші труди!"¹⁷.

¹ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. - Київ: Наукова думка, 1964. - С. 241.

² Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість // Упорядкування, вступна стаття та примітки кандидата філологічних наук М.Т.Яценка. - К.: Наукова думка,

1966. - С.5.

³ Міщенко Л. Леся Українка в літературному житті. - К.: Дніпро, 1964. - С. 65.

⁴ Спогади про Лесю Українку / Упорядкування, вступна стаття та коментарі А.І.Костенка. - К.: Дніпро, 1971. - С 470.

⁵ Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. - Нью-Йорк, 1970. - С 496-498.

⁶ Там само, с. 511.

⁷ Спогади про Лесю Українку. - С. 247.

⁸ Там само, с. 247-256.

⁹ Там само, с. 332.

¹⁰ Там само, с. 333.

¹¹ Там само, с. 335-336.

¹² Там само, с. 470.

¹³ Леся Українка. Твори в десяти томах. - Т.10. - С. 249,254-256,258.

¹⁴ Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка. - С. 827-828.

¹⁵ Спогади про Лесю Українку. - С. 341.

¹⁶ Там само, с. 342.

¹⁷ Там само, с. 471.